

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ»

Розглянуто застосування терміну «інженерно-технічна інтелігенція» в історіографії, виявлено критерії приналежності до соціально-професійної групи, яка визначається цим терміном, дано його визначення.

Ключові слова: інтелігенція, інженерно-технічна інтелігенція, соціально-професійна структура інтелігенції.

Рассмотрено применение термина «инженерно-техническая интеллигенция» в историографии, выявлено критерии принадлежности к социально-профессиональной группе, обозначаемой данным термином, дано его определение.

Ключевые слова: интеллигенция, инженерно-техническая интеллигенция, промышленно-техническая интеллигенция, социально-профессиональная структура интеллигенции.

The usage of the term «engineering and technical intelligentsia» in the historiography of our country is considered, the criteria for belonging to the socio-professional group, designated by this term, are revealed, its definition is given.

A person is an element of any form of the social phenomenon, from the simplest communities to modern civilization's and political supersystems. That's why the view on the historical processes and on the society is not isolated from the study of separate strata. It is spoken about engineering and technical intelligentsia, peculiarities of its existence, sources of its formation.

Keywords: intelligentsia, engineering and technical intelligentsia, industrial and technical intelligentsia, social and occupational structure of the intelligentsia.

Вивчення інженерно-технічної інтелігенції як особливої соціально-професійної групи російської інтелігенції у світлі уваги сучасних вітчизняних дослідників до так званих малих соціальних груп має безперечний науковий інтерес. Однак тут дослідники стикаються з методологічною проблемою, пов'язаною з недостатньою розробкою соціально-професійної структури інтелігенції. У вітчизняній історіографії не лише не вироблені в достатній мірі критерії приналежності до інженерно-технічної інтелігенції, але й не має єдиного сталого терміну, що означав би дану соціально-професійну групу. Найчастіше дослідники використовують терміни «виробничо-технічна інтелігенція», «інженерно-технічні працівники», «інженерно-технічний персонал», «технічна інтелігенція» тощо. Ми вважаємо, що це не зовсім вірно, хоча не можна не погодитися з думкою одного з дослідників радянської технічної інтелігенції, який відмічав стилістичну зручність вживання всіх цих термінів [35, с. 130].

В даній статті на базі історіографічного та соціологічного матеріалів ми зробимо спробу виробити деякі критерії приналежності до групи інженерно-технічної інтелігенції та дамо визначення терміну, що означає цю соціально-професійну групу. Для цього, насамперед, необхідно визначити, що ми будемо мати на увазі під терміном «інтелігенція» та розглянемо як в історіографії вирішувалося питання її соціально-професійної градації.

Не дивлячись на велику кількість точок зору у визначенні поняття «інтелігенція», більшість з них зводиться до двох найбільших: етичної та соціологічної.

Згідно з першою, сформованою ще до революції, під інтелігенцією розуміють так звану духовну еліту нації, «хранительку» загальнолюдських та національних цінностей, яка відрізняється від широких мас спеціалістів і від правлячої бюрократії. Згідно з другою – інтелігенція розглядається як масова соціально-професійна верства, основним критерієм приналежності до якої є

заняття професійною розумовою працею. Більшість дослідників розглядає інтелігенцію саме з соціологічних позицій. Це обумовлено в першу чергу тим, що ця концепція істотно знижує рівень суб'єктивізму при визначенні критеріїв приналежності до категорії інтелігенції.

В основі більшості визначень терміну «інтелігенція» лежить категорія «розумова праця», яка характерна для цієї соціальної групи суспільства. Саме характер праці, на думку багатьох дослідників (як істориків, так і соціологів), є основним критерієм приналежності до інтелігенції. Однак заняття розумовою працею властиво не лише інтелігенції, але й службовцям. Вирішуючи питання розмежування цих соціальних груп суспільства, дослідники зробили спроби знайти професійні особливості в самому характері розумової праці, в результаті чого виникло питання про її критерії. Автори соціологічних праць по відношенню до соціалістичного суспільства розглядають поняття «службовці» ширше, ніж «інтелігенція», розуміючи під ним людей, які зайняті не фізичною, а розумовою працею, і знаходяться на службі в державних організаціях та закладах, а також в апараті громадських організацій [15, с. 163].

У разі збігу соціальних меж цих двох верств суспільства інтелігенція виступає у якості своєрідної «вищої ланки» службовців. Таким чином, «службовці», у вузькому розумінні цього слова, це верства людей, які зайняті розумовою працею, що залишилася за вирахуванням інтелігенції. Саме у цьому розумінні найчастіше і вживається цей термін. Відмінності між інтелігенцією та службовцями визначаються по рівню кваліфікації. Службовці, на відміну від інтелігенції, зайняті менш кваліфікованою розумовою працею, якій у меншій мірі властивий творчий характер. Цей вид праці, на думку деяких дослідників, не потребує тривалої спеціальної підготовки і спеціальної середньої освіти [15, с. 163; 13, с. 10].

Таким чином, визначальними стають освітній ценз та рівень кваліфікації, що знаходить своє відображення у визначеннях поняття «інтелігенція», які з'являються в науковій літературі. У працях істориків такий підхід не рідко критикувався, так як

він не дозволяє чітко розмежовувати інтелігенцію із службовцями [19, с. 14-15; 20, с. 35; 29, с. 122-124].

Досвід соціологічного вивчення соціальної структури суспільства привів більшість дослідників до висновку про те, що інтелігенція є соціально-професійною групою, до якої відносяться люди, зайняті кваліфікованою розумовою працею у різних сферах суспільного життя, яка потребує вищої або середньої спеціальної освіти [25, с. 30]. У своїй праці ми використовуємо саме це визначення. Однак, варто відмітити, що в останнє десятиріччя в інтелігентознавстві намітилась тенденція по визнанню двоєдиної (дуалістичної) природи інтелігенції, що включає нерозривно пов'язані соціально-функціональні та культурно-особистісні критерії [4; 24; 25, с. 53]. Хоча ця точка зору безсумнівно має право на існування, однак, на наш погляд, в цілому подібний підхід веде до розмивання кордонів інтелігенції як соціальної верстви і дає дослідникам ґрунт для суб'єктивних оцінок.

Якщо у визначенні терміну «інтелігенція» у рамках соціологічної концепції дослідники прийшли до формальної єдності, то трактування її професійної структури різні.

В радянській та російській історичній і соціологічній літературі найбільш розповсюдженими є членування інтелігенції як єдиної соціальної верстви по громадським функціям, що виконуються нею. Наприклад, серед істориків такого принципу дотримувались Л. К. Єрман, В. Р. Лейкіна-Свірська, а серед соціологів – М. М. Руткевич, Р. О. Карапетян, В. Є. Вигдорчик та інші.

Л. К. Єрман у своїй монографії, присвяченій інтелігенції в період першої російської революції, під час обробки даних Першого загального перепису населення 1897 р. згрупував інтелігенцію у три професійні верстви:

- 1) інтелігенція, зайнята у сфері матеріального виробництва;
- 2) інтелігенція, яка працює у галузі культури;
- 3) інтелігенція, яка служить в державному апараті, в апараті управління промисловістю і поміщицьким господарством [9, с. 8].

До верстви інтелігенції, зайнятої в матеріальному виробництві, автор включає

інженерів та техніків, залізничних і поштово-телеграфних службовців, спеціалістів сільського господарства. До складу третьої категорії Л. К. Єрман відносить і офіцерський корпус. Тут слід звернути особливу увагу на те, що автор не проводить межі між службовцями та інтелігенцією і включає до останньої службовців нижчої ланки.

В. Р. Лейкіна-Свірська для дореволюційної інтелігенції виділяє наступні функції: 1) професійно-кваліфіковане обслуговування матеріального виробництва; 2) медичне обслуговування; 3) навчання молоді; 4) ідеологічне обслуговування суспільства.

Функцію обслуговування потреб державної політичної надбудови автор не вважає у повній мірі приналежній інтелігенції, а схильна відносити її до функції державних службовців, яких *«ніяк не можна зараховувати до складу інтелігенції»* [19, с. 18-19]. Крім всього іншого, В. Р. Лейкіна-Свірська виокремлює ще таку групу інтелігенції, як діячі революційного руху, і відмічає, що діяльність цієї групи стоїть поза межами професійної діяльності інтелігенції [19, с. 20]. Виділення останньої вносить в кваліфікацію В. Р. Лейкінової-Свірської деякий дисбаланс, так як тут відбувається змішування професійної та соціальної градації інтелігенції.

Р. О. Карапетян підрозділяє інтелігенцію практично на ті ж групи, що і Л. К. Єрман. Однак, до інтелігенції, зайнятої у сфері матеріального виробництва, автор відносить і науково-технічну інтелігенцію, яку, в свою чергу, виходячи з характеру участі та ролі у виробництві, він підрозділяє на дві групи: 1) наукову; 2) виробничо-технічну. Справа в тому, що при градації по функціональному принципу, автор відносить наукову інтелігенцію до групи, пов'язаної зі сферою духовного виробництва. Таким чином, наукова інтелігенція у Р. О. Карапетяна не виступає у якості єдиної професійної спільноти [13, с. 10, 42].

М. М. Руткевич, на відміну від приведених вище градацій, виділяє лише дві достатньо великі групи інтелігенції: 1) зайняту у сфері матеріального виробництва (виробничу); 2) не пов'язану з матеріальним виробництвом. До останньої автор включає медичну, педагогічну, культурно-просвітницьку,

художню, наукову, а також військову та адміністративну інтелігенцію [27, с. 20-21]. Ми вважаємо, що включення таких різних за своїми функціями загонів інтелігенції в одну групу не зовсім правомірно. Принаймні, як нам здається, адміністративну та військову інтелігенцію доцільніше розглядати як самостійні професійні спільноти.

У більшості, приведених нами схем, інженерно-технічна інтелігенція входить до складу великої групи спеціалістів, пов'язаних з матеріальним виробництвом, а управлінська розглядається у якості окремої групи інтелігенції. Однак, при розгляді конкретних історичних праць, які так чи інакше пов'язані з інженерно-технічною інтелігенцією, доводиться стикатися з тим, що дослідники часто об'єднують ці загони інтелігенції.

Таким чином, настав час розглянути, в якому контексті розглядається технічна інтелігенція в історіографії і яких спеціалістів «на практиці» включають дослідники в цю категорію.

У вітчизняному інтелігентознавстві інженерно-технічній інтелігенції приділялось не так багато уваги, як іншим професійним групам інтелігенції, наприклад художній. Важко сказати з чим це пов'язано, тим більше, якщо враховувати ту обставину, що саме цю групу інтелігенції деякі дослідники називали однією із найчисленніших (принаймні, в соціалістичному суспільстві) [13, с. 45]. Праці, в яких так чи інакше зачіпались питання, пов'язані з інженерно-технічною інтелігенцією, з'явилися в 30-ті роки ХХ століття. Об'єктом дослідження в них виступала інтелігенція в цілому, без її членування по професійним групам. Авторами цих робіт були не історики, а партійні та господарчі працівники. Не дивлячись на те, що більшість цих робіт не носило наукового характеру, деякі з них, такі як, наприклад, робота А. Бейліна «Кадри спеціалістів в СРСР» до тепер не втратили своєї значимості і широко використовуються дослідниками. Однак, слід відмітити, що в сучасних умовах названа робота є не стільки історіографічним джерелом, скільки статистичним, так як містить великий масив статистичної інформації [3].

У 1940-і роки ситуація в історіографії практично не змінилась. Збільшення інтересу дослідників до проблем інтелігенції в цілому і до вивчення різних професійних груп цієї суспільної верстви характерно для 50-х років ХХ ст. Саме в цей період інженерно-технічна інтелігенція вперше стає самостійним об'єктом дослідження. Її вивчення в 1950-ті роки проходило в основному на рівні дисертаційних робіт, хронологічні рамки більшості із яких відносились до періоду перших п'ятирічок [2; 22; 28; 30].

Пріоритетною темою тут стає вивчення ролі КПРС у формуванні нової соціалістичної інженерно-технічної інтелігенції. В зв'язку з цим, автори зачіпали питання, пов'язані з реконструкцією системи вищої і середньої технічної освіти, з соціальним і професійним складом інженерно-технічної інтелігенції, розглядали шляхи поповнення цієї соціально-професійної верстви з інших професійних груп радянського суспільства. Автори приділяли велику увагу проблемам саботажу та шкідництва на виробництві і боротьбі радянського уряду з цими явищами. Не дивлячись на те, що окремі дослідження ролі Комуністичної партії в становленні та формуванні соціалістичної інтелігенції мали місце ще в 1980-ті роки приблизно з 70-х років ХХ ст. це питання у працях дослідників поступово почало відходити на другий план. У цей період починають розширятися хронологічні рамки досліджень, розглядаються різні аспекти становлення радянської технічної інтелігенції (такі як підготовка жіночих інженерно-технічних кадрів) і регіональні особливості цього процесу [21, с. 40-59; 6, с. 60-81; 10; 32; 23; 36; 5].

Дослідження, присвячені формуванню цієї професійної верстви радянської інтелігенції, продовжують з'являтися і зараз, але, в основному, на рівні дисертаційних досліджень [26; 11].

У 1960-ті роки радянські історики звернулись до проблеми залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва. Важливу роль тут відігравали роботи С. О. Федюкіна [33, 34]. У своїх роботах під буржуазними спеціалістами він мав на увазі стару дореволюційну технічну

інтелігенцію, і в першу чергу, інженерів та техніків, зайнятих у виробництві.

Крім того, у якості буржуазних спеціалістів С. О. Федюкін називає й видатних представників науки, які перейшли на бік радянської влади. Автор розглядає шлях, який пройшла дореволюційна інтелігенція «від саботажу та невизнання Радянською владою до активної участі в радянському будівництві» [34, с. 12].

Окрім уже перерахованих питань, у вітчизняній історіографії деяке висвітлення отримало питання взаємовідносин виробничо-технічної інтелігенції та робітничого класу [8; 35, с. 130-137].

У 90-ті роки ХХ ст. поряд з уже розглянутими нами проблемами дослідники звернули увагу на долю інтелігенції, в тому числі й інженерно-технічну, у світлі політичних репресій 30-х років ХХ ст. [18; 14].

В цей же час І. О. Гараєвською робиться спроба висвітлення історії інженерно-технічної інтелігенції з кінця ХІХ ст. до кінця 30-х років ХХ ст. [7]. Вибір автором саме цих хронологічних рамок дослідження, на наш погляд, не випадковий. Саме з кінця ХІХ ст. про інженерно-технічну інтелігенцію можна говорити як про масову професійну групу, а з кінця 30-х років ХХ ст., на думку багатьох дослідників, завершується процес формування соціалістичної інтелігенції.

Інженерно-технічна інтелігенція ХІХ ст. – початку ХХ ст. у якості самостійного об'єкту дослідження практично не розглядалась. На наш погляд, це пов'язано із загальним станом історіографії інтелігенції. Серед нечисленних робіт про інтелігенцію періоду, що розглядається, можна виділити роботи В. Р. Лейкіної-Свірської, Л. Є. Єрмана та О. М. Знаменського [19; 20]. Л. Є. Єрман і О. М. Знаменський розглядали російську інтелігенцію в період першої російської революції та напередодні Жовтневої революції відповідно. До завдань дослідників не входив детальний аналіз окремих професійних груп інтелігенції, і питання, пов'язані з соціально-професійною градацією цієї суспільної верстви, зачіпались ними лише з точки зору її чисельності.

В. Р. Лейкіна-Свірська, розглядаючи інтелігенцію за професійними групами, приділила велику увагу технічній інтелігенції.

Автор, розглядаючи технічних спеціалістів як професійні кадри, що обслуговують матеріальне виробництво, акцентував увагу, у першу чергу, на становлення та розвиток системи технічної освіти в дореволюційній Росії. Поряд з навчальними закладами, що готували інженерів для різних галузей промисловості, включаючи підприємства транспорту та зв'язку, автор розглядав і спеціалізовані військові навчальні заклади, такі, як Михайлівська артилерійська та Миколаївська інженерна академії, вище Морське училище при Морському корпусі та вище Морське інженерне училище в Кронштадті, прирівнюючи їх випускників до технічної інтелігенції [20, с. 17]. Більше того, поряд з уже перерахованими спеціалістами В. Р. Лейкіна-Свірська до категорії технічної інтелігенції відносить спеціалістів в галузі сільського та лісного господарства [19, с. 123-127]. Таким чином, В. Р. Лейкіна-Свірська одна з небагатьох визнає, що поняття «інженерно-технічна інтелігенція» включає не лише цивільних фахівців, зайнятих в промисловому виробництві, але й військових інженерів та спеціалістів в галузі сільського господарства, тобто спеціалістів, зайнятих в матеріальному виробництві в широкому сенсі цього слова.

У роботах, присвячених технічній інтелігенції, більшість авторів не дають визначення терміну, який використовують для позначення цієї професійної групи. Нами виявлено лише два достатньо чіткі формулювання, одне з яких відноситься до виробничо-технічної інтелігенції і дане соціологами С. А. Кугелем та В. А. Устіновою, а друге – до інженерно-технічної, автором якого є історик М. В. Зелев. Так, С. А. Кугель і В. А. Устінова, визначаючи місце та роль виробничо-технічної інтелігенції в соціальній структурі радянського суспільства, відмічають, що ця група інтелігенції відрізняється від інших функціональним змістом праці, його зв'язком із вирішенням практичних завдань щодо забезпечення практичного ходу виробництва, сферою застосування цієї праці, роллю, яку грає ця група в циклі «наука – техніка – виробництво». На основі цього автори визначають виробничо-технічну інтелігенцію «як одну із категорій працівників розумової

праці, представлену спеціалістами, професійно зайнятими в матеріальному виробництві висококваліфікованою розумовою працею по управлінню, технічно-економічному обслуговуванню та науково-технічній підготовці виробництва безпосередньо в сфері матеріального виробництва» [17, с. 14-21].

Визначення інженерно-технічної інтелігенції, яке дає в своєму дисертаційному дослідженні М. В. Зелев, в цілому несе в собі те саме смислове навантаження, що і визначення виробничо-технічної інтелігенції. Цю категорію інтелігенції автор розглядає як соціальну групу, професійно зайняту кваліфікованою розумовою працею по організації та експлуатації виробництва, що вимагає вищої та середньої технічної освіти [11, с. 2]. Відмінністю є лише те, що М. В. Зелев вводить освітній ценз у якості додаткового критерію приналежності до інженерно-технічної інтелігенції. Таким чином, якщо виходити із наведених нами визначень, то можна констатувати, що поняття «виробничо-технічна інтелігенція» та «інженерно-технічна інтелігенція» є ідентичними. Саме так їх і розглядала більшість авторів. До цих категорій традиційно включають інженерів і техніків, а також практиків – людей, які виконують роботу дипломованих спеціалістів на основі практичного досвіду та не мають вищої та середньої освіти. Не дивлячись на те, що питання про включення чи не включення практиків до складу інтелігенції в цілому доволі дискусійний, включення їх в інженерно-технічну інтелігенцію обумовлено історично. Це пов'язано з тим, що аж до кінця 30-х років ХХ ст. народне господарство країни відчувало гостру нестачу дипломованих спеціалістів у цій галузі, що неминуче вело до їх заміщення на посадах, які вимагали спеціальної освіти, особами, що не мали такої, але володіли достатнім рівнем практичних знань. Виключення практиків з числа інженерно-технічної інтелігенції в даному випадку приведе до різкого зниження чисельності інженерно-технічної інтелігенції в цілому і відобразиться на якості досліджень у цій галузі.

Нерідко до складу практиків, а відповідно і до складу інженерно-технічної інтелігенції,

включають керівників підприємств та їх виробничих об'єднань [5, с. 4; 1, с. 3, 52]. На наш погляд, це не зовсім обґрунтовано. Схожість інженерно-технічної інтелігенції та керівників підприємств або, іншими словами, управлінської або адміністративно-господарської інтелігенції в тому, що обидві ці професійні групи зайняті у сфері управління матеріальним виробництвом. Для управлінської інтелігенції ця функція є головною, якщо не єдиною, а функції інженерно-технічної інтелігенції на цьому не вичерпуються. Крім функції по управлінню виробництвом, інженерно-технічна інтелігенція виконує функцію по його експлуатації. Багато дослідників при вивченні інженерно-технічної інтелігенції зупиняються лише на цих сферах діяльності даної професійної групи, не беручи до уваги головну і виняткову функцію інженерної діяльності – інтелектуальне забезпечення процесу створення техніки, тобто її розробку.

НТР приводить до спеціалізації інженерно-технічної інтелігенції по функціям, що виконуються нею, і зростанню частки дослідницької та конструкторської праці, що веде до збільшення чисельності розробників техніки, конструкторів і проєктувальників в загальній масі представників інженерно-технічної інтелігенції [16, с. 172-173].

Під час вивчення інженерно-технічної інтелігенції як соціально-професійної групи, дослідники, в основному, розглядають лише цивільних фахівців і не включають до її складу військових інженерів та техніків. У більшості випадків такий стан обумовлений уже згаданою раніше проблемою розрізнення службовців та інтелігенції. Військово-службовці або виокремлюються дослідниками в окрему групу інтелігенції, або вводяться до категорії управлінської інтелігенції, або взагалі виключаються зі складу інтелігенції.

Останньої точки зору дотримувались В. Р. Лейкіна-Свірська та О. М. Знаменський, які вважали, що офіцерство, як, зрештою, і чиновництво з духовенством, не повинно зараховуватися до інтелігенції, так як воно є лише «гвинтиком» державної машини [20, с. 34-35; 12, с. 7]. Не беручи до уваги весь офіцерський корпус, у якості заперечення відмітимо, що, принаймні, військові інженери та техніки не лише мають високий освітній ценз, що дозволяє їм ввійти до категорії інтелігенції, але й по суті своєї діяльності виконують ті ж функції, що і їх цивільні колеги. Таким чином, ми маємо повну підставу включити цю категорію спеціалістів до складу інженерно-технічної інтелігенції.

Що стосується промислово-технічної інтелігенції, то, не дивлячись на те, що, в основному, до цієї категорії дослідники відносять лише інженерів, техніків і науково-технічних працівників, деякі з них, наприклад Г. Г. Халіулін, розглядають цю професійну групу ширше, включаючи до неї спеціалістів, зайнятих в плануванні, організації та охороні праці, працівників економічних, фінансових, обліково-статистичних та інших служб, що забезпечують виробничу діяльність. Ми вважаємо, що саме таке широке розуміння категорії виробничо-технічної інтелігенції є найбільш прийнятною.

Отже, у якості визначення інженерно-технічної інтелігенції ми пропонуємо наступне: інженерно-технічна інтелігенція – соціально-професійна група, зайнята кваліфікованою розумовою працею по технічному управлінню, експлуатації та науково-технічній підготовці виробництва у сфері матеріального виробництва, що потребує вищої або середньої технічної освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов В. Н. Техническая интеллигенция России (1921 – конец 30-х годов). – СПб., 1997.
2. Бармин И. П. Борьба партии Ленина-Сталина за подготовку инженерно-технических кадров для промышленности в первой сталинской пятилетке: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1950.
3. Бейлин А. Е. Кадры специалистов в СССР. – М., 1935.
4. Бессонов Б. Н. Интеллигенция и власть // Интеллигенция и власть. – М., 1992.
5. Василевская Н. В. Формирование производственно-технической интеллигенции БССР. 1921-1941. – Минск, 1986.

6. Волков В. С. Из опыта идейно-политической работы партии среди технической интеллигенции (1928-1937 гг.) // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. Общественные науки. – Великие Луки, 1969. – Т. 327. – С. 60-81.
7. Гараевская И. А. Российская инженерно-техническая интеллигенция (конец XIX – 30-е годы XX века). Краткий исторический очерк. – М., 1992.
8. Гербач В. В. КПСС – организатор сотрудничества рабочего класса со старой технической интеллигенцией. – М., 1980.
9. Ерман Л. Е. Интеллигенция в первой русской революции. – М., 1966.
10. Заузолков Ф. Н. Коммунистическая партия – организатор создания научной и производственно-технической интеллигенции СССР. – М., 1973.
11. Зелев М. В. Инженерно-техническая интеллигенция Среднего Поволжья в 1928-1941 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Пенза, 2001.
12. Знаменский О. Н. Интеллигенция накануне Великого октября. – Л., 1988.
13. Карапетян О. Р. Интеллигенция в социальной структуре общества. – М., 1974.
14. Кислицин С. А. «Шахтинское дело». Начало сталинских репрессий против научно-технической интеллигенции в СССР. – Ростов-на-Дону, 1993.
15. Классы, социальные слои и группы в СССР. – М., 1968.
16. Кугель С. А. Техническая интеллигенция и тенденции ее развития // Классы, социальные слои и группы в СССР. – М., 1968. – С. 172-173.
17. Кугель С. А., Устинова В. А. Место и роль производственно-технической интеллигенции в социальной структуре советского общества // Профессиональные отряды интеллигенции. – М., 1985. – С. 14-21.
18. Куманев В. А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991.
19. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
20. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М., 1981.
21. Литвинов Н. Н., Сандин Б. И. Организационная работа партии по подготовке женских кадров советской технической интеллигенции // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. Общественные науки. – Великие Луки, 1969. – Т. 327. – С. 40-59.
22. Лутченко А. И. Борьба партии и Советского государства за подготовку своей производственно-технической интеллигенции в первой пятилетке: Дис. ...канд. ист. наук. – Л., 1950.
23. Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР 1926-1958 гг. – Минск, 1973.
24. Наумова Т. Н. Интеллигенция и пути развития российского общества // Социс. – 1995. – № 3.
25. Олейник О. Ю. Советская интеллигенция в 30-е годы (теоретико-методологический и историографический аспекты). – Иваново, 1997.
26. Радченко А. Н. Формирование и развитие технической интеллигенции Чувашской АССР в 1920-1991 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Чебоксары, 2000.
27. Руткевич М. Н. Интеллигенция в развитом социалистическом обществе. – М., 1977.
28. Сандин Г. А. Ленинградские большевики в борьбе за создание советской производственно-технической интеллигенции в годы первой сталинской пятилетки: Дис. ...канд. ист. наук. – Л., 1952.
29. Ушаков А. В. Вопросы состава дореволюционной российской интеллигенции в отечественной историографии // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. – Иваново, 1995. – С. 122-124.
30. Федулов С. М. Борьба коммунистической партии Советского Союза за подготовку кадров советской технической интеллигенции и значение этой борьбы для выполнения первого пятилетнего плана и укрепления обороны страны: Дис. ...канд. ист. наук. – М., 1954.
31. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция. – М., 1972.
32. Федюкин С. А. Деятельность КПСС по формированию советской интеллигенции. – М., 1984.
33. Федюкин С. А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР. – М., 1960.
34. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты – М., 1965.
35. Халиулин Г. Г. Производственно-техническая интеллигенция и рабочие: проблема социально-классовых отношений // Интеллигенция в советском обществе. – Кемерово, 1993. – С. 130-137.
36. Халиулин Г. Г. Формирование социалистической производственно-технической интеллигенции в Западной Сибири (1921-1937 гг.). – Томск, 1983.

Рецензенти: Маврін О. О., д.і.н., с.н.с.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.